

УДК 930. 2 (477)

ШЕВЧЕНКО Н.В., Миколаївський державний гуманітарний університет імені Петра Могили

Шевченко Наталія Володимирівна (1953 р.н.). У 1974 р. закінчила історичний факультет Полтавського державного педагогічного інституту ім. В.Г. Короленка. Кандидат історичних наук, доцент, декан факультету політичних наук МДГУ імені Петра Могили. Коло наукових інтересів – *політична історія українського суспільства XVI-XVIII ст. і гендерні студії.*

ГЕНДЕРНА МОДЕЛЬ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЕПОХИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА РАНЬОМОДЕРНОГО ЧАСУ (ДО ПИТАННЯ ПРО ТИПОЛОГІЮ)

Стаття присвячена аналізу доробку вітчизняних дослідників з проблеми гендерної моделі українського суспільства періоду середньовіччя і ранньомодерного часу.

Clause (Article) is devoted to the analysis of researches of domestic scientific problems of gender model of the Ukrainian society of the period of the Middle Ages and New time IX - XVII centuries

У перекладі з англійської (gender) “гендер” – стать, вид. Вперше цей термін вжито в 70-ті роки для опису соціально визначених характеристик чоловіків і жінок на відміну від біологічних. Гендер – поняття про систему ролей та відносин між жінками і чоловіками, яка визначається не біологічним походженням, а соціальним, політичним, економічним контекстами. Стать дається від природи, а гендер конструюється в соціумі.

Концепція гендеру була теоретично обґрунтована завдяки зусиллям дослідниць Д. Келлі та Д. Скотт (США), М. Фокаут, Ж. Лакан (Франція), Е. Дженуей, С. Александер (Великобританія). Вона включає в себе такі характеристики як біологічна стать та визначені суспільством моделі чоловічої і жіночої поведінки. Зокрема, Д. Скотт визначила чотири компоненти гендера як концепції соціальних відносин статей: 1) комплекс культурних символів; 2) нормативні твердження, що їх інтерпретують; 3) соціальні інститути та організації; 4) гендерна ідентифікація особистості. Дослідники не тільки розробили концепції гендеру і визначили його компоненти, а й умови формування гендерних ролей, причини порушення рівноваги відносин статей у соціумі

та стратегії її відновлення. Структура наших статейних ролей і відносин постійно змінюється. Гендерні ролі і відносини передаються культурною традицією, суспільною практикою і є змінними у часі. Проведений історичний екскурс у становлення гендерних ролей дозволив констатувати, що деякі з них істотно змінилися з часом, а деякі залишилися незмінними (як переконання, що обов’язки по домогосподарству мають виконуватися виключно жінкою).

Аналіз історичних моделей гендерних ролей цивілізацій Заходу і Сходу переконав, що цим культурам притаманні різні форми гендерних стосунків.

Визнано, що гендерні ролі (модель поведінки чоловіка та жінки) є результатом тривалого їх співіснування та взаємодії, що трансформований історією, ідеологією, культурою, релігією та економікою. Більше того, визнана диференціація моделей гендерних ролей в одному суспільстві в залежності від віку, класу, національності [1].

90-ті роки характеризується згодою більшої частини дослідників історії жінок щодо необхідності її інтеграції у всесвітню історію, переписавши останню по-новому. Найбільш фундаментальною

працею і історії жінок є 5-томне видання “A History of Women in the West”. Книга підготовлена у дусі європейської енциклопедичної традиції і представляє широкий погляд на проблему в конкретно-історичному вимірі: від античності до XXI ст. Автори намагаються простежити умови формування гендерних ролей у західному соціумі. У сфері дослідницької уваги є жіноче господарство, сім’я, релігія, внутрішня політика держав до жіноцтва, історія сексуальності. Автори згаданого видання обмежили географію свого дослідження Західною Європою та Північною Америкою, зосередившись при цьому на історії білої жінки. Поруч з виокремленням моделей поведінки сучасної жінки Західного світу (католицької, протестантської, американської) здійснена спроба моделювання образу радянської жінки і розгадки цього феномену. При цьому автори згаданого видання висловлюють сподівання, що у подальшому буде підготовлена робота про жіноцтво Східної Європи, Африки і країн Сходу, написаними вченими цих країн. Останнє, на їх переконання, дозволить завершити роботу з написання всесвітньої історії з жіночим її виміром [2].

Що ж має у своєму арсеналі жіночих студій вітчизняна наука?

У 90-х роках дослідники зверталися до теми жінки в українській історії головним чином у рамках традиційної для української історіографії окремішності соціокультурного розвитку українського народу, акцентуючи увагу на з’ясуванні їх вкладу до процесу державотворення [3].

Уяснивши специфіку правового і суспільного становища жіноцтва, їх статусу в сімейному житті, автори вдалися до інтеграції історії жінок України до загальноєвропейського контексту. З кінця 90-х років спостерігаються спроби осмислення цивілізаційної приналежності української моделі гендерних відносин [4]. Перспективними у цьому плані є спроба узагальнити стан вітчизняних жіночих студій, до якого вдалися автори збірки статей “Жіночі студії в Україні: жінки в історії та сьогодні” (1998) та енциклопедії “Жінка в історії України” (2004). Ними зроблено не тільки огляд літератури з історії українського жіноцтва (з X по XX ст.), а й започаткована спроба реконструкції статевих ролей українського соціуму, що є предметом гендерної історії [5].

Водночас спроби типології жіночого руху в Україні, як і спроби цивілізаційної ідентифікації жіночої моделі буття, виявили проблему не лише неоднозначних оцінок суспільного становища жінок в Україні, а й недостатню обізнаність вітчизняних авторів у теоретико-методологічних засадах гендерної історії, зокрема західноєвропейської моделі гендерних відносин. У свій час нами відзначалася та обставина, що перешкодою у розвитку гендерної історії в Україні є відсутність традиції оперування категоріальними

поняттями нової гуманітарної дисципліни, особливо що стосується розуміння співвідношення гендерних досліджень із жіночими. Водночас за відсутності компаративного аналізу феномену жінки в західній та східній цивілізаціях спроби визначення місця жінки в історії українського соціуму виглядають аматорськими [6].

Оскільки базові риси гендерної системи, як і вітчизняної, так і західної, склалися у період середньовіччя і ранньомодерного часу, то аналіз гендерної моделі українського суспільства IX-XVII ст. у загальноєвропейському контексті є доволі актуальним. Тому автор ставить перед собою завдання з’ясувати стан дослідження проблеми у вітчизняних гендерних студіях у контексті зарубіжних.

Зазначимо, що тема моделі гендерних відносин цього періоду знайшла своє відображення у вітчизняній науковій літературі. Однак лише побіжний її огляд дозволяє віднайти два полярні погляди на становище жінки в традиційній культурі минулих століть. Одні автори засвідчують принизливе, безправне, важке життя одруженої жінки в українській родині. Інші переконані у тому, що жінка-українка була повноправною в сім’ї, оскільки вирішувала свою долю при одруженні і могла відмовити сватам, а у давні часи навіть могла сама обрати собі чоловіка та посвататись до нього.

Однак більшість дослідників жіночої історії схильні до визнання оцінок традиційного романтично-фольклорного напрямку XIX ст. вітчизняної історіографії про майже рівноправне з чоловіками становище українського жіноцтва у період середньовіччя та Нового часу, матриархатні коріння української ментальності [7]. Так, сучасна дослідниця гендерних відносин у давній Русі Л. Смоляр оцінює суспільний стан слов’янської жінки доволі високим. Давньоруське право, на її думку, урівняло жінку в правах з чоловіком. Зокрема, за вбивство жінки чоловік платив стільки же, скільки за вбивство чоловіка. Вже “Устав Володимира” кваліфікує як злочин викрадення нареченої. В “Руській Правді” XI-XIII ст. передбачено покарання за побиття чоловіком своєї дружини. Як, бачимо, чоловік не мав права розпоряджатися життям дружини і наносити шкоду її здоров’ю. Закон був навіть дещо поблажливим до жінки: за однаковий злочин чоловіка і жінки остання сплачувала штраф удвічі менший, ніж чоловік. “Устав Ярослава”, який регулював родинні питання у давній Русі, надавав виключне право вирішувати шлюбні справи за церквою. Остання визнавала лише церковний шлюб і суворо карала за двоєженство. Дослідниця наголошує, що давньоруське право не знає інституту опіки над жінкою після смерті чоловіка, яке тяжіло над західноєвропейським жіноцтвом (за римським і давньогерманським правом). Дружина по смерті

чоловіка ставала головою своєї родини. Не знала давньоруське право і обмежень жіночих прав у справах майнових. Церковні устами передбачали можливість розподілу майна між чоловіком і дружиною і визнавали право останньої на предмети її особистого користування. Поняття жіночої частини майна, яку вона мала у своєму розпорядженні, увійшло в юридичний побут разом з першою спробою кодифікації законів. Так, у “Поширеній Правді” таке право передбачається як для жінки привілейованого стану, так і залежного селянства. Особисте майно жінки існувало окремо від майна чоловіка і по її смерті переходило до дітей. “Руська Правда” передбачала можливість передачі майна у спадок дочкам. Отже, жінка не була усунута від успадкування батьківського майна [8].

До теми шлюбно-сімейного життя давньоруського суспільства, яка є доволі перспективною для становлення гендерної історії, звертаються В. Ричка і В. Долгов [9]. Вони визнають, що норми давньоруського права були більш суво-рішими до подружньої зради зі сторони жіноцтва (розлучення чи навіть смертна кара у більш пізній час). Норми чоловічої поведінки щодо дотримання подружньої вірності були більш ліберальними (штраф). Пояснення цьому факту дають, виходячи із традиційної як для язичництва, так і християнства, оцінки жінки як уособлення надприродних сил, які є причиною статевого потягу чоловіка, що зрештою й роблять останнього заручником жіночих примх, за якими стоять диявольські сили. Тому чоловік не був відповідальним за сексуальний потяг, а його участь у статевому акті трактувалася як звільнення і перемога від диявольської хтивості. Тому в давньоруській статевої моралі існував подвійний стандарт по відношенню до чоловіка та жінки. Статева мораль була поблажливою до дошлюбних відносин чоловіка і доволі суворою до жіночих [10].

З часом у щоденній практиці давньоруського суспільства вагоме місце посідає церковний шлюб, укорінюється переконання про недопустимість багатоженства, перелюбства. Автори звертають увагу, що у Статуті Ярослава церква адаптувала суворі канонічні правила шлюбно-сімейних відносин до давньослов'янської (родової) традиції сексуальної культури у вигляді нормативних заборон. Тому, незважаючи на прийнятну раніше статево свободу, подружня зрада з метою підтримання суспільного порядку була засуджена церковним законодавством [11].

Завдяки працям доживотневих дослідників історії права О.І. Левицького та М.Ф. Владимирського-Буданова, які першими вдалися до аналізу документальної бази з історії української родини, започаткована практика оцінки про широку свободу в шляхетському середовищі жінки, яка майже не поступалася повнотою прав чоловіку [12]. Широка жіноча правоздатність в україн-

ському суспільстві XVI-XVII ст. у статті “Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI-XVII вв.” доводилася О. Левицьким статтями Литовських Статутів, які забороняли віддавати дівчат та вдовиць заміж силоміць, зобов'язували батьків та чоловіка забезпечувати їхнє матеріальне становище, гарантували особисті права жінок у дівочтві і шлюбі. Головною підставою для констатованої ним свободи та незалежності у приватному житті він вбачав у інституті жіночої власності – материзні, яка визнавалася у сімейному законодавстві тогочасного українського суспільства. А причини виникнення цього інституту жіночої власності пов'язував з умовами специфіки вільного суспільства українського пограниччя зі Степом, яке не знало тісної державної опіки з боку державної влади великих князів литовських та їх намісників та мало політичну автономію.

Умови постійної небезпеки пограниччя з світом кочовиків та покладання на українську регіональну владу обов'язків самостійно вирішувати проблему оборони краю, на думку О.І. Левицького, сприяли формуванню вольових рис характеру та сильних особистостей як серед чоловіків, так і жінок. Зазначимо, нині гендерні дослідники трактують такий тип чоловічої моделі поведінки як героїчний або шляхетний, якому відповідає тип партнерської сім'ї. В якій жінка посідає важливе місце, включно з визнанням її особистих прав, матеріальною незалежністю від чоловіка та дітей, господарською самостійністю та цивільною правоздатністю вирішувати сімейні справи. Останнє обумовлюється практикою постійної відсутності чоловіка в силу його рицарської служби, за умови якої на жінку-матір та справжню господиню покладається фактичний обов'язок виконувати роль глави родини.

Ці ж підходи поділяються і сучасним дослідником суспільного статусу жінки в українському суспільстві за часів козацьких О.І. Кривошиєм. На його думку, і в часи Литовсько-Руської держави в українських землях продовжувало діяти давнє руське право, яке отримало подальший розвиток і кодифікацію в XV-XVI ст. (Судебник Великого князівства Литовського 1468 р та Статути Великого князівства Литовського (1529, 1566, 1588)). Українські жінки вищих суспільних станів наприкінці XV ст., на його думку, користувалися широкою свободою і правовим захистом своїх особистих і майнових прав, майже не поступаючи у повноті своїх прав чоловікам [13].

В успадкуванні сімейного майна дочки отримували його четверту частину, а все інше – брати. На думку дослідників шлюбного права, виключення дочок від успадкування родових маєтків при живих синах “витікала із давньоруського права про первісну сімейну основу права наслідування по чоловічій лінії”, яке

підкріплювалося литовським законодавством, за яким володіння маєтностями завжди сполучалося з обов'язком військової служби. Однак були і виключення з цього правила. Так, материнські маєтки дочки і сини успадковували у рівних частинах, а з батьківських дочки отримували у придане гроші, речі на суму, рівну вартості четвертої частини цих маєтків. Коли не було синів, а лише дочки, останні успадковували всі батьківські маєтності [14].

У суспільній практиці XVI-XVIII ст. шлюби виступали у вигляді договору між двома сторонами, які приймали перед весіллям добровільно певні умови і оформляли їх письмово чи усно, але публічно (заручини). В литовсько-руському праві, як писаному, так і звичаєвому, був визнаний принцип вільного вибору подружжя (як з боку чоловіка, так і жінки) при укладанні шлюбу.

О. Кривоший вдається до порівняння соціально-правового статусу українського жіноцтва XVI-XVII ст. із західноєвропейським. Зокрема, автор констатує, що у Великому князівстві Литовському жінка почувала себе вільніше, ніж у більшості держав Європи. Жінка в литовських землях, продовжує дослідник, не відчувала над собою ні чоловічої опіки, як це було у "затиснутій в лещата похмурого релігійного догматизму Європі, ні церковного чи державного тиску, її суспільна значимість була визнана суспільством і рахувалася не лише за суспільною могутністю чоловіка, але й за належністю до славного роду предків" [15].

Українська дівчина мала право на четверту частину батьківського майна, в той час як у переважній більшості країн Західної Європи, підкреслює О. Кривоший, будь-яка спадкова власність жінки не визнавалася. У шлюбі жінка була повновладною господинею і мала за життя чоловіка і після його смерті економічну незалежність. Зокрема, вона вільно розпоряджалася власним (отриманим у посаг і віно рухоме і нерухоме майном), включаючи успадковане від батьків чи родичів майно чи подароване, а також набуте за власний кошт у шлюбі. Вона мала повне право його (як свою материзну) продавати, заставляти, передавати іншій особі чи церкві. Автор зазначає, що в Україні право дружини на посаг не розчинялося, як це буває при спільній власності подружжя, у власності чоловіка.

Навпаки, це жіноче право на окрему частку спільного майна усвідомлювалося народом, про що і свідчить звичаєве право та практика судова. У випадку, коли чоловік "розтринькав" сімейну власність, то жінка мала право звернутися до суду з позовом на нього і могла розраховувати на призначення опікуна. В обов'язки якого входив контроль за купівлею і продажем майна з тим, щоб майнові інтереси жінки були захищені у повній мірі.

Причина існування доволі ліберальної моделі жіночої поведінки бачиться йому в присутності в світогляді народів, що населяли литовські землі, сильною язичницької традиції шанування жінки та відносно нерозвиненості християнських інститутів з їх доктриною недосконалості жіночої природи. Він припускає, що пізня християнізація Великого князівства Литовського була важливою обставиною при становленні традиційно не приниженого становища жінки. Водночас, підкреслює, що хоч українські землі були у тісному зв'язку з литовськими, однак становище жінки дещо відрізнялося від литовського головним чином через особливості культурної традиції українського народу [16].

В епоху середньовіччя право розуміли як моральний імператив: статус людини кожного стану мав визначати її моральні якості. Середньовічна людина не бачила різниці між ідеальним і позитивним правом, між правом-справедливістю і діючим правом. У повсякденному житті людина керувалася не лише статтями конкретних законів і вимог, але й неписаними нормами (звичаєве право), які відповідали поняттю справедливості і правопорядку. Тому картина правового становища жінки в українських землях у другій половині XVI – першій половині XVII ст. була б неповною, на думку згаданого автора, без аналізу ставлення до жінки громадського "копного" суду селян і міщан, а в деяких випадках і шляхетства. Чому саме копного? Дослідник дає пояснення: оскільки копні суди були найстаршими в українських землях судами, а їх судочинство найбільше зберегло древні народні традиції і світоглядні уявлення предків. Жінка-селянка, жінка-міщанка були повноправними учасницями громадського суду і мали право не лише заносити на копу скаргу від свого імені, від імені чоловіка, батька, а й виступати як свідок [17].

В іншій роботі "Жінка в суспільному житті за часів козаччини" О.П. Кривоший вдається до характеристики гендерної моделі українського суспільства цієї героїчної доби. З огляду на традиційну зайнятість своїх чоловіків на громадській та військовій ниві і часту їх відсутність, жінки-козачки визнаються ним в якості глави сім'ї з правом прийняття рішень з усіх питань життя родини. Нерідко вони виступали позивачками в суді у цивільних справах, маючи Доручення на ведення справи від свого чоловіка. Домашня економіка, виховання дітей, представництво сім'ї у громадському житті – це було обов'язком жінки. Тому структура традиційної української сім'ї складалася під впливом народної традиції поважного ставлення до жінки, особливо жінки-матері. Чоловік і жінка у шлюбі були подружжям, які мали піклуватися і бути опорою і порадою один для одного. Літературні пам'ятки того часу доносять образи жінок, які були соратницями своїм чоловікам.

Отже, факти активності жіноцтва у політичному і громадському житті українського суспільства не були поодинокими. Як і на Заході, українське жіноцтво мало можливості вияву своєї особистості і ініціативи, особливо, що стосується представниць шляхетського стану. Як і їх вельможні особи Заходу, українські знатні пані не були сковані суворими нормами жіночої поведінки, яка приписувала їм виключно пасивну роль у суспільному житті і підлеглу роль у сімейному. Вони зуміли скористатися наданою їм економічною незалежністю, жіночими людськими правами, судовою правоздатністю, повнотою родинної влади. При цьому, на відміну від Західної Європи, де жінки з народу були приречені на пасивну роль “другої статі”, яка була позбавлена громадянських і людських прав і розглядалася виключно як власність чоловіка, пересічна українська жінка мала широкі права у сімейному і громадському житті [18].

Дослідниця політичної культури сучасного жіноцтва України І. Жерьобкіна відверто критикує такі стереотипи сприйняття середньовічних жінок, вважаючи її необґрунтованими, оскільки українська культурна традиція при всьому поважному ставленні до жінок, все-таки залишається патріархальною. Вона апелює до народних звичаїв епохи козацтва, коли жіноцтву під страхом смерті не дозволялося ступити до Запорозької Січі. За її спостереженнями, жінка в Україні знала свою сферу самореалізації, яка обмежувалася родиною. Аутентичною формою жіночості в українській культурі, особливо у фольклорі, є нещасна жінка-козачка, яка голосить за своїм вбитим чоловіком чи дітьми, бідкається зі свого нещасливого заміжжя, нарікаючи на чоловіка-нелюба чи п'яницю, або ж на свекруху та свекра. Доволі представницьким в українському фольклорі є тип дівки-бранки, яка потрапила у тяжку турецьку неволю. В українських народних піснях українська жінка виступає символом страждання, причому в більшій мірі, ніж російська. Вона постає у ролі пасивної жертви, нездатної протидіяти силам трагічних обставин [19].

Торкаючись проблеми юридичних засад шлюбно-сімейного життя українського суспільства XVI-XVII ст. у контексті дискусії навколо реального становища українського подружжя, Н. Старченко критично оцінює дослідницьку практику вітчизняних дослідників кінця XIX – початку XX ст., які виходили із тотожності повсякденних і нормативних практик, що пояснюється їх зацікавленістю головним чином сферою права. Роботи О. Кривошії з історії українського жіноцтва епохи козацтва вона трактує, як такі, що продовжують цю традицію і демонструють незнання історичних джерел. Тому, на її думку, неупереджена робота з історичними джерелами ставить дослідника перед проблемою непоєднання нормативних

систем і соціальних практик, що пояснюється різними факторами – існування різночитань у нормативних системах, традиціями корпоративної поведінки шляхетського загалу, автономністю сімейного світу. Тому досліднику важливо встановити межі і варіативність соціальних практик, маючи на увазі і фактори, які лежали в основі вибору індивідом власної лінії поведінки [20].

Головний висновок дослідниці шлюбної політики вдів в українському суспільстві ранньомодерного часу – повсякденні практики як результат різних чинників демонструють свою автономність, що існувала “поміж Сциллою права як нормативної системи і Харидбою суспільних упереджень” [21].

Для того, щоб розібратися у тогочасних соціальних стосунках, у тому числі і гендерних, І. Ворончук у статті “Подружні зради як наслідок укладання шлюбів в Україні в XVI-XVII ст. (на матеріалах ранньомодерної Волині)” цілком слушно визнає недостатність аналізу законодавства в цілому чи окремих його норм, а пропонує вдатися до з'ясування, як ці правові норми втілювалися у щоденній практиці. Тому звертається до документального матеріалу XVI-XVII ст., який зафіксував різноманітні прояви соціальної практики сімейно-шлюбних відносин українців [22]. Зокрема, вона констатує доволі поширену практику укладання шлюбів у князівсько-шляхетському середовищі за матеріальним розрахунком з метою поліпшити своє економічне становище завдяки вигідній шлюбній партії частіше зі сторони чоловіків, а інколи і жінок. І наводить численні приклади про примусовий характер шлюбу щодо дівчат і навіть такої привілейованої категорії в особистих правах, як удови. Цікаво, що до примусу вдавалися не тільки батьки дівчини, а у випадку повторного одруження удови – родичі її померлого чоловіка, її власні родичі (брати, дядьки, племінники). Хоча у практиці укладання шлюбів використовувалися записи про згоду дівчат та жінок на шлюб, на практиці гарантований законодавством дівчині вільний вибір подружжя за умови абсолютної батьківської влади набував форми остаточного рішення за батьками, родичами чи опікунами. А практикований запис згоди дівчини укладався з метою попередження можливих конфліктів між родичами, які ворогували між собою у питаннях вибору претендента на руку і посаг нареченої [23].

Вона не погоджується з точкою зору О.І. Левицького, яку поділяють і окремі сучасні дослідники шлюбно-сімейного права (О. Кривошій, Н. Старченко), що основою шлюбу для українського суспільства XVI-XVII ст. переважно були почуття кохання. Вважає подібний погляд ідеалізацією тогочасного погляду на сімейне життя, оскільки залучені нею документи судової практики виявляють цілком прагматичні

матеріальні причини: матеріальний добробут, соціальний статус родини, станова рівність. Нерідко молоді до пори одруження не знали один одного, а шлюбна угода укладалася заочно – не з майбутньою дружиною, а з її батьками. Про пріоритет матеріальних розрахунків при укладанні шлюбів свідчить засвідчене у судовій практиці часте порушення заручин однією із сторін, яка знаходила більш вигідну партію. Тому, на її думку, якщо і можна розглядати шлюб як двосторонню угоду, оскільки це була угода між батьками молодих чи їх опікунами, батьків дівчини з її нареченим, інколи між матір'ю дівчини і батьком майбутнього чоловіка її дочки [24]. Останнє було доволі поширеним у сімейній практиці. Вирішальна роль батька у виборі шлюбної партії бачиться нею не тільки в абсолютній його владі у родині та силі звичаю, а й у матеріальних важелях – саме він забезпечував сина нерухомістю, на якій наречений повинен був на основі норм Статуту записати майбутній дружині віно за привнесений посаг. Почасту батьки не поспішали за свого життя передавати синам нерухомість, тому нерідко одружені сини мешкали на виділеній батьком частині маєтку, яка юридично залишалася поки батьківською власністю. Іноді віновий запис жінці робився не її чоловіком, а його батьком. Тому дружина, маючи такий запис, ставала заручницею волі не стільки чоловіка, а його батька. Жінка жодної із сторін не бралася до уваги як рівноправний суб'єкт шлюбних домовленостей, що вже наперед визначало її нерівноправне становище в родині порівняно із чоловіком. Переважна модель родини з сильною авторитарною батьківською владою не тільки над дочками, а навіть над дорослими синами, чоловіка над дружиною дає підстави їй трактувати українське суспільство як патріархальне. Про це свідчить як традиція сімейного виховання, за яким жінка мала бути покірною батькові, а потім чоловіку, так і згадані тестаменти і даровизни, де вона виявляє покірність волі чоловіка і яка визнається чоловічим загалом як головна чеснота дружини. Про обсяг цієї влади красномовно свідчать факти, що без дозволу чоловіка дружина не мала права відвідати родичів [25].

Що стосується її ролі господині та матері, то жінка з шляхетського середовища мала значне право у веденні домашнього господарства, але управління маєтком було можливим за умови відсутності чоловіка та його згоди, підтвердженої письмово. У переважній більшості випадків, за відсутності доручення від чоловіка, цю роль відігравали слуги та урядники. Наведені приклади самостійності жінок у сімейному і суспільному житті, як то захист ними своїх особистих і майнових прав у суді, подання судових позовів у цивільних та господарських справах сімейних, які присутні у сучасних роботах, присвячених темі жіночого фактора у

суспільному житті українства упродовж XVI-XVIII ст., трактуються нею скоріше не загальним правилом, а виключенням. Таким виключенням були жінки з вольовим характером, які не тільки знехтували традицією жіночої пасивності та покірності чоловіку, а й зуміли захопити перші позиції у родині, відсунувши чоловіка на другий план, фактично виконувати роль глави сімейства, а й зосередити у своїх руках реальну владу в суспільному житті. Однак ці поодинокі приклади амбітних жінок, які зустрічаються у будь-якому суспільстві, не характеризують загальну ситуацію, а головне не впливають на стереотип масової поведінки [26].

Однак такі категоричні характеристики повністю залежного статусу української жінки у родині, яка мала патріархальний характер, не поділяє інша дослідниця шлюбно-сімейних відносин на Волині в XVI-XVII ст. Н. Старченко. Обравши об'єктом свого зацікавлення становище жінки-вдови в українському шляхетському соціумі ранньомодерного часу, вдаючись до аналізу актових книг земських і гродських судів Волинського воєводства, вона намагається пояснити її привілейоване становище в українському суспільстві та шлюбну стратегію. Нею простежується механізм майнового забезпечення жінки по смерті чоловіка, ступень правової дієздатності, соціальної активності вдови, пов'язаної із особливостями інституту опіки. Авторка доходить висновку, що на практиці існували "пільгові" умови для жінки володіння віновою частиною маєтностей, що свідчить про нерівнозначність регульованого законом майнового забезпечення внесеною жінкою посагу. Оскільки у більшості випадків проаналізовані нею вінові записи свідчать, що вони робилися на половину маєтностей чоловіка. Це доводить, що розмір посагу перевищував третину маєтностей чоловіка, а механізмом відшкодування майна дружини, яка вона привносила у нову сім'ю, був запис нерухомості на її ім'я в якості застави під суму боргу з метою збалансувати майнові частки подружжя.

Документи свідчать, що у більшості випадків у цей період на Волині дівчина-шляхтянка видавалася за чоловіка, який за своїм майновим статусом стояв нижче родини нареченої. Отож, її батьки, обираючи шлюбного партнера для дочки, керувалися не матеріальними вигодами від шлюбу, а орієнтувалися на соціальний статус нареченого. У середовищі князівському шлюби носили династичний характер. У випадку, коли виплата посагу дочкам була обтяжливою для батьків (розмір його становив четверту частину вартості батьківських нерухомостей), родина нареченої вдавалася до практики обрання біднішого зятя, з яким було легше порозумітися щодо суми посагу чи отримати відстрочку на його внесення [27].

Дослідниця підтверджує існування практики, за якою по видачі посагу родина нареченої вимагала від зятя підтвердження його отримання (“квиту”) з тим, щоб у подальшому захистити себе від майнових претензій з його сторони. Вона не поділяє оцінки щодо незахищеності заміжньої жінки у подружньому житті, яка ніби-то знаходилася у повній залежності чоловіка і у випадках особистих колізій була позбавлена захисту зі сторони її родини. Оскільки практика укладання вінових записів та підтвердження отримання посагу (квиту) передбачала, що родичі нареченої уважно стежили за дотриманням шлюбних умов, в їх руках знаходилися документи, які гарантували майнові права дружини у сім’ї [28].

Кількісне переважання маєтності в руках жінки порівняно із дітьми, яке засвідчують тестаменти, ставило їх у залежність від матері-вдови. А це гарантувало останній їх прихильність, піклування та поважне ставлення. Нехтування інтересами дітей на користь дружини з боку чоловіка на практиці призводило до відкритого конфлікту з матір’ю дорослих синів. Авторка статті намагається знайти пояснення того факту, що матеріальне забезпечення дружини часто виявлялося для чоловіка важливішим, ніж аналогічне становище дітей, що зрештою суперечило закону. На її думку, тут маємо випадок наявності альтернативних щодо закону варіантів розподілу власності – право шляхтича розпоряджатися спадковою і набутою власністю, а також відсутність правового регулювання значної кількості аспектів родинного життя, включно з характером володіння спільним майном чоловіка і дружини [29].

На думку Н. Старченко, дослідники приватного життя українського суспільства ранньомодерного часу повинні мати на увазі, що в цілому українське суспільство демонструвало толерантність до порушення закону, якщо його норми йшли урозріз із шляхетськими традиціями порядку, що базувався на принципі справедливості як синоніму порядку в соціумі і являв собою архаїчний тип правосвідомості. Тому закон часто був вторинним по відношенню до закритого суспільства, яким був шляхетський загальний українських земель, стосунки між членами якого склалися за принципом служіння і покровительства та передбачали вірність і постійну готовність до надання послуг, які мали бути з вдячністю компенсовані покровителем. Такий тип стосунків між людьми різного соціального становища творив міцний зв’язок, який нагадував родинний. А за умови відсутності емоційних почуттів між подружжям, яка базувалася на традиції укладання шлюбу із матеріального чи соціального розрахунку, цей емоційний мікроклімат індивід отримував у корпоративному товаристві шляхти, базовими принципами стосунків якого була вірність,

солідарність, обов’язковість взаєморозрахунків на рівні приятельського ритуального обміну дарами і тому почував себе досить комфортно поза родиною. Цей товариський спосіб шляхетського життя з традиціями частих зустрічей, застілля і спілкування та нетривале перебування чоловіка у родинному середовищі не сприяв встановленню тісних емоційних зв’язків батька із дітьми, що й простежується у тестаментх [30].

Цілком прагматична договірною основою подружніх стосунків із текстів документів, яку І. Ворончук трактувала в якості авторитарності чоловіка і навіть свідчення брутального ставлення до дружини, постає як система взаємних послуг, спонукальним мотивом якої є милість. А постійна готовність дружини “служити чоловіку”, надавати йому послуги (позичати чи дарувати гроші, взаємні дарчі записи на особисте майно), яка фіксувалася і мала бути обов’язково відшкодованою, була імперативною нормою подружнього життя. На думку Н. Старченко, такий тип стосунків забезпечував високу стабільність шляхетського подружжя, яке формувалося не спільній приязні чи коханні, а договірній основі. Вона трактує такий тип подружнього життя як партнерський, що базувався на взаємній повазі та підтримці. Оскільки дитяча смертність у ті часи була доволі значною, а тривалість подружнього життя невеликою, далеко не всі батьки доживали до повноліття дітей. Тому малолітні діти були поза цією системою “службових взаємин” родини. З огляду на непевність батька щодо виживання малолітніх дітей, він, укладаючи тестамент покладался на дружину, яка мала по його смерті очолити родину і виконувати роль гаранта цілісності маєтку роду.

Отже, погляди вітчизняних гендерних дослідників у оцінках моделі статевої поведінки українського суспільства епохи середньовіччя та ранньомодерного часу, як і самої типології шлюбно-сімейних відносин демонструють два підходи. Більшість трактують цю модель як доволі демократичну, яка гарантувала жінці поважний статус як у родині, так і в суспільному житті.

А причини виникнення цього жіночого феномена пояснюють умовами специфіки Вільного суспільства українського пограниччя зі Степом, яке не знало тісної державної опіки з боку державної влади великих князів литовських та їх намісників та мало політичну автономію. Умови постійної небезпеки пограниччя з світом кочовиків та покладання на українську регіональну владу обов’язків самостійно вирішувати проблему оборони краю, залучаючи до цього широкі верстви населення. У свою чергу це сприяло формуванню вольових рис характеру та сильних особистостей як серед чоловіків, так і жінок. Зазначимо, нині гендерні дослідники трактують такий тип чоловічої моделі поведінки як героїчний або шляхетний, якому відповідає

тип партнерської сім'ї. Меншість дослідників залишаються прибічниками визнання гендерної моделі українського суспільства цього періоду як типово патріархальної, за якою вся влада у суспільно-політичному житті та родині належала чоловіку. Таким чином, проблема вимагає подальших комплексних досліджень істориків, етнографів, літературознавців, соціологів, особливо у плані реконструкції не тільки філософії жіночого існування, а й чоловічої. Нині ж ми можемо констатувати, що українське суспільство

цього періоду поділялося на публічний світ, в якому панували чоловіки, витворивши своєрідне лицарське коло з власною системою цінностей та емоційним мікрокліматом, у той час, як світ родини повністю належав жінці. Що ж до типології гендерної моделі українського суспільства у контексті загальноєвропейської традиції, то проблема може бути вирішена за умови врахування її багатоваріантності (католицька, протестантська, шведська, американська, італійська, але це вже тема наступних розвідок.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шевченко Н.В. Гендер у дзеркалі історії та перспективи становлення гендерних студій в Україні // Український історичний журнал. – 2001. – № 1. – С. 30-40; № 2. – С. 34-49.
2. Там само. – 2001. – № 2. – С. 46.
3. Пушкарева Н. Женщины Древней Руси. – М., 1989; Кашуба М. Давньоруські традиції трактування образу жінки та їх продовження в Україні // Київська Русь: культура, традиції. – К., 1982. – С. 84-88; Козуля О. Жінки в історії України. – К., 1994; Луговий О. Визначне жіноцтво України. Історичні життєписи. – К., 1994; Андрущенко В. Запорожці і жіноцтво // Наука і суспільство. – 1991. – № 7. – С. 216-217; Запорожці. До історії козацької культури. – К., 1993; Кравченко І. Козацька наречена // Там само. – С. 214-242; Кравченко І. Світ запорозький та його цінності. Українське лицарство. Побут і звичаї // Там само. – С. 191-213.
4. Кривошій О. Роль жінок у суспільному житті України за козацької доби // Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні. – Одеса, 1999. – С. 62-72; Лабур О.В. Жіночий фактор у системі суспільних відносин в Україні (XVI-XVII ст.). – Автореф. дис. ... к.і.н. – Одеса, 1999; Кривошій О.П. Жінка в суспільному житті за часів козаччини. Історичні розвідки. – Запоріжжя, 1998; Ї ж. Материзна. Жінка в правовій культурі українського народу. – Запоріжжя, 2001; Богачевська-Хом'як М. Душа України – жіночого роду. – К., 1993; Ірина Грабовська. Матріархатні корені української ментальності // Сучасність – 2000. – № 5. – С. 99-114; Богачевська-Хом'як М. Білим по білому. Жінки в громадському житті України. 1884-1939. – К., 1995; Смоляр Л. Минувле заради майбутнього. Жіночий рух в Наддніпрянській Україні другої половини XIX – поч. XX ст. Сторінки історії. – Одеса, 1998; Ї ж – Фемінізм в Україні: традиції і сучасність // Віче. – 1995. – № 9; Жеребкін С. Гендерные политики идентификации в эпоху казачества // Гендерные исследования. Харьковский Центр гендерных исследований. – Х., 1998. – № 1. – С. 228-252; Шумрикова-Карагодіна Л.П. Видатні жінки України і їхній внесок у розвиток національної і світової науки. Друга половина XIX – середина XX ст. – К., 1999.
5. Жіночі студії в Україні: жінка в історії та сьогодні. – Одеса, 1999; Українки в історії. – К., 2006; Передерій В., Старченко Н., Сидоренко Н. Жіноча доля на тлі доби: літопис жіночого руху у світлі українських видань. – К., 1998.; Ми – в історії. – К., 1998; Плісовська Е.А. Соціологічний та історичний аналіз соціального статусу жінок. – К., 1997.
6. Шевченко Н.В. Згад. Стаття // УІЖ. – 2001. – № 2. – С. 50.
7. Антоний І. Украинские женщины в XVI-XVII ст. // Киевская старина. – 1883. – Июнь. – С. 268-277; Левицький О. Сім'я і побут українців у XVI ст. // На переломі. Друга половина XV-XVI ст. – К., 1994. – С. 190-266; Ролле А. Украинские женщины при Чигиринском дворе во второй половине XVII в. // Укр. істор. журн. – 1991. – № 3. – С. 75-85; № 4. – С. 105-116.
8. Смоляр Л. Жінка Київської Русі // Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні. – Одеса, 1999. – С. 23-36.
9. Ричка В.М. Шлюб і подружнє життя в Київській Русі // УІЖ. – 1992. – № 1. – С. 131-142; В.Долгов. Любов, сексуальність і полова мораль в древній Русі XI-XIII вв. // Соціум. – 2006. – Вип. 1. – С. 205-215.
10. Долгов В. Вказ. праця. – С. 213-214.
11. Ричка В.М. Вказ. праця. – С.135-136.
12. Левицький О.И. Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в ХНІ-XVII вв. // Архив ЮЗР. – Т. III. – Ч. VIII. – К., 1909. – С. 9-60; Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в ХНІ-XVII вв. // Там само. – С. 9-10; Владимирский-Буданов М.Ф. Черты семейного права Западной России в первой половине XVI в. // Чтения в обществе Нестора-летописца. – К., 1890. – С. 42-78.
13. Кривошій О.П. Жінка в суспільному житті за часів козаччини. Історичні розвідки. – Запоріжжя, 1998. – С. 12.
14. Кривошій О. Роль жінок у суспільному житті України за козацької доби // Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні. – Одеса. – 1999. – С. 62-72.
15. Кривошій О.П. Материзна. Жінка в правовій культурі українського народу. – Запоріжжя, 2001. – С. 20-21.
16. Там само. – С. 23.
17. Там само. – С. 47.
18. Кривошій О.П. Жінка в суспільному житті за часів козаччини. – С. 28-32; Ї ж. Роль жінок у суспільному житті України за козацької доби. – С. 62-72.
19. Жеребкина И. Женское политическое бессознательное. – Х., 1996. – С. 154-164.
20. Старченко Н. Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.) // Київська старовина. – 2000. – № 6. – С. 58-74; 2001. – № 1. – С. 42-59; № 2. – С. 20-35.
21. Там само. – С. 59, 71.
22. Ворончук І. Подружні зради як наслідок практики укладання шлюбів в Україні в XVII-XVIII ст. (на матеріалах ранньомодерної Волині) // Соціум. Альманах соціальної історії. – Вип. 1. – К., 2006. – С. 164.
23. Там само. – С. 165.
24. Там само. – С. 171-172.
25. Там само. – С. 166-169.
26. Там само. – С.186-187.
27. Старченко Н. Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї. – С. 61.
28. Там само. – С. 63.
29. Там само. – С. 68-69.
30. Там само. – С. 70-73.